

Георгій Панков

Феномен священного у «Житії» Феодосія Печерського

Ґрунтуючись на методології феноменологічного вивчення релігії, автор розкриває значення священного як ключового смислового чинника в агіографії Феодосія Печерського. Особливий акцент зроблено на з'ясуванні священного в контексті механізму агіографічної творчості.

Ключові слова: священне (сакральне), мирське (профанне), агіографічна творчість, аскеза, смиренність

Націленість на вивчення смислового змісту релігійної культури в різноманітних формах її прояву визнається одним з істотних завдань релігієзнавства. У релігійній культурі її ключові смислові ланки являють собою сакралізовані конструкти духовної творчості, в якій священне виступає провідним фактором смислопородження. Священне необхідно визнати центральною смисловою величиною в інтерпретації різних релігійних артефактів. Тому вивчення священного в різноманітних його модифікаціях, які отримали назву «ієрофанія», актуалізується не тільки з позиції дослідження питань морфології релігійної культури, а також з погляду осмислення механізмів релігійної творчості, у якому священне виступає одним з істотних його інструментів.

Культурним простором дослідження феномена священного автором обрано житіє Феодосія Печерського, одного із засновників Києво-Печерської лаври та фундатора православного чернецтва в Україні. Слід особливо підкреслити, що затребуваність агіографічної творчості у православ'ї полягає не тільки в прагненні описати й узагальнити релігійний досвід подвижників благочестя, але також у виробленні культурних зразків як механізму регулювання способу життя відповідно до встановленого ідеалу. Одним із таких зразків служить особистість Феодосія Печерського.

Нарешті, розвиток релігієзнавчої науки з її теоретико-методологічним апаратом вимагає всебічного врахування її науково-дослідного потенціалу у вивченні різних пам'яток православної культури, включаючи житія святих. У цьому випадку застосування до вибраного агіографічного тексту феноменолого-релігієзнавчого підходу в органічному поєднанні з методами аксіологічного, герменевтичного й функціонального аналізу актуалізує феноменологію релігії в контексті демонстрації її методологічних можливостей у просторі православної культури.

Мета пропонованої статті - здійснити релігієзнавче осмислення місця й ролі священного як смислового чинника в «Житті» Феодосія Печерського. Об'єктом дослідження служить «Житіє» Феодосія Печерського як агіографічної пам'ятки українського православ'я. *Предметом дослідження* – священне як його значення ланка.

Життєпис Феодосія Печерського висвітлено у відомій книзі Г. Федотова «Святі Стародавньої Русі»¹, у ґрунтовному дослідженні В. М. Топорова «Святість та святі в руській духовній культурі», у якому значне місце посідає вивчення аскетичного подвигу Феодосія Печерського на підставі його «Житія»². Окремі аспекти життя і діяльності преп. Феодосія викладені в працях архієпископа Ігоря (Ісиченка)³, І. К. Смоліча⁴ та ін. дослідників давньоруського чернецтва. Проте вивчення православної агіографії з позиції феноменології релігії ще не набуло широкого й глибокого висвітлення у вітчизняному релігієзнавстві.

«Житійна» література висвітлює шлях праведників, що веде до святості і Бога. Цей шлях наповнюється безліччю ієрофаній, за допомогою яких самовиражається священне. Уже при висвітленні дитинства Феодосія Печерського в його «Житті» вводиться ієрофанія богообраності за допомогою висловів «стал сосудом Святого Духа» і «на нем почивает Божественная благодать»⁵. У результаті образ Феодосія представлений з точки зору особливої концентрації в ньому нуменозного і набув вираження сакралізованого образу. У феноменології релігії сакральне (священне) розглядається в опозиції до профанного (мирського). Латинське слово *sacer*, з якого випливає поняття сакрального, перекладається як «відокремлене», «віддалене», «вибране» із середовища мирського. Демаркація між священним і мирським простежується не в просторі «горизонталі», а в просторі «вертикалі»: обрання священного із середовища мирського і відділення першого від другого означає піднесення сакрального над профанним в онтологічному та аксіологічному відношеннях. Таким чином, ієрофанія богообраності, введена авторами тексту на початку життєпису Феодосія, спочатку забезпечила священний характер авторитету подвижнику у всьому оповіданні.

Онтологічний сенс обрання Феодосія як «сосуда Святого Духа» доповнюється аксіологічними сенсом, згідно з яким майбутній пастир і вчитель ченців виявився обраним не з числа премудрих філософів і правителів міст, а з числа простаків, звідки «воссияла пресветлая утренняя звезда»⁶. При цьому автор прославляє Бога за вибір: «ибо тот, кто груб и невежественен, оказался мудрее философов»⁷. У цьому вислові проявляється парадоксальна (з точки зору звичного

соціального порядку) аскетична аксіологія, яка прагне підняти простих подвижників християнського благочестя перед премудрими філософами і можновладцями-правителями.

«Возрастая телесно, он укреплялся духовно в любви к Богу, и день за днем ходил в Божию церковь, слушая Божественные книги с большим вниманием. И кроме того, он не приближался к играющим детям, вопреки обычаю, свойственному для юных, и даже гнушался всеми их играми», - мовиться в Печерському патерику⁸. У викладеному фрагменті виявляються два основних аспекти. Перший з них - це потяг до Бога, доведений до стану любові. Р. Отто, засновник феноменології релігії, назвав таку налаштованість людської свідомості захопленістю нуменозним і співвідносив її з фасцинуючим проявом священного (*mysterium fascians* - «тайна, яка зачаровує, привертає»)⁹. Він звернув серйозну увагу на священне як на привабливу силу, здатну не тільки лякати, але також зачаровувати людину: «чого боюся - до того й прагну»¹⁰. Другий аспект - це відмова від звичайних дитячих ігор, що означає небажання занурюватися в мирську повсякденність. Замість дитячих ігор Феодосій віддав перевагу вивченню божественних книг, що означає прагнення долучатися до сакрального. Роздуми юнака над питанням про порятунок власної душі спонукали його залишити рідний дім і відправитися в паломництво по священних місцях. Це означає початок його розриву із звичним світом і прагнення здобути сакральне оточення.

Згодом юнак замислився над словами Ісуса Христа, сказаними ним в Євангелії: «Если кто приходит ко Мне, и не возненавидит отца своего и матери, и жены и детей, и братьев и сестер, а притом и самой жизни своей, тот не может быть Моим учеником; и кто не несет креста своего и идет за Мною, не может быть Моим учеником»¹¹. У зазначеному висловлюванні радикалізується аскетична позиція розриву зі світом і слідування за Христом як хрестоношення. Інші слова, над якими глибоко замислився юний Феодосій, полягали у відомому заклик Христу: «Приидите ко Мне, все труждающиеся и обремененные, и Я успокою вас; возьмите иго Мое на себя и научитесь от Меня, ибо Я кроток и смирен сердцем, и найдете покой душам вашим»¹².

Наведені два євангельських фрагменти набувають істотного смислового значення в даному тексті не тільки з точки зору з'ясування дослідниками ідейної мотивації, остаточно спонукала юного Феодосія прийняти чернечий постриг. Ці фрагменти також важливі з метою з'ясування смислових механізмів у конструюванні агіографічних текстів. Відомо, що в християнстві євангелія посідають центральне місце в божественному одкровенні. Тому

апеляцію автора «Житія» Феодосія до божественного одкровення слід розглядати як вищу священну санкцію в обґрунтуванні життєвої позиції праведника. Кожен з двох процитованих вище євангельських фрагментів має особливе смислове значення. Перший має характер ультимативного імперативу, який дає розпорядження вчинити жертвний вибір на користь партиципації з Ісусом Христом за рахунок радикального розриву з власним емпіричним «я» і з повсякденним сімейним оточенням. Друге висловлювання позбавлене значення ультимативної імперативності і набуває фасцинуючого характеру, що створює для особистості ситуацію захопленості нуменозним, про що йшлося вище. Якщо в першому випадку Христос звертається до оточуючих його людей як до вождя, що висуває до народу певні вимоги, то в другому випадку - як лагідний і турботливий вчитель, що надає всім нужденним своє вчення як духовний прихисток.

У своїй сукупності обидва ці євангельські висловлювання представлені у вигляді сакрального виклику, на який подвижник дає відповідну відповідь: «Откликаясь на это, вдохновляемый Богом, Феодосий воспламенился любовью и рвением к Богу, и жаждой Бога, и думал, где и как принять постриг и спрятаться от своей матери»¹³. Таким чином, сенс тих самих слів Ісуса Христа, які піддаються в даному випадку аналізу, полягає у створенні автором даного «Житія» сакрального аттрактора як головного ціннісного чинника у визначенні праведником своєї подальшої життєвої лінії. У зазначеному відношенні апеляція до священного авторитету Євангелія має вигляд специфічного способу конструювання сакральних смислів у агіографічній літературі.

Значну увагу в «Житії» Феодосія Печерського приділено чесноті смирення, яка посідає істотне місце в аскетичній практиці будь-якого християнського подвижника. Зміст зазначеної чесноти не обмежується покаанням у гріхах, до чого Феодосій закликав чернечу братію, будучи ігуменом монастиря. Воно також не обмежується відмовою від зарозумілості і гордині в ставленні до оточуючих людей, але також припускає терпіння зневаги з боку оточуючих, і навіть - несправедливих. Феодосій в юності переносив глузування на свою адресу, а будучи ігуменом - йому неодноразово докоряли й дорікали навіть учні. Особливим предметом образ і насмішок був грубий одяг преподобного - козлиня, замість світлого і дорогоцінного одягу. «Но он и от этого не печалился, а только был рад, что перенес унижения с такими попреками, и от души ликовал, прославляя Бога за испытанное», йдеться в Києво-Печерському патерику¹⁴. Ця радість показана як життєве втілення повчання Христа в Нагірній проповіді: «Блаженні ви, як ганьбити та гнати вас будуть облудно на вас наговорювати всяке слово лихе ради

Мене. Радійте та веселіться, - нагорода бо ваша велика на небесах!»¹⁵. Ці слова відтворюються в «Житті» Феодосія, в якому вони наділені значенням священної легітимації щодо смирення як життєвої позиції праведника.

Згідно з Києво-Печерським патериком, Феодосій в юному віці, бажаючи бути схожим на убогого, носив потертий і залатаний одяг. Це викликало негативну реакцію з боку його батьків, які наполягали, щоб їх син одягався в кращий одяг, належний його статусу¹⁶. Нерідко юнак спеціально виходив до рабів в село і працював з ними з «великим смиренням», а мати йому забороняла так чинити, дорікаючи тим, що син ганьбить не тільки себе, а й свій рід¹⁷. Такими вчинками Феодосій навмисне применшував свою особистість в порівнянні з соціальним становищем своєї сім'ї. «Смирення - підкреслювалося В. М. Топоровим, - спрямовано як проти власної соціальної, також й проти фізичної міри (первісного статусу). Цим самим він викреслює себе з соціальної ієрархії, відвертаючись від світу та мирського на користь служіння Богу»¹⁸.

Смирення розглядається християнством як наслідування Христа: «Візьміть на себе ярмо моє, і навчитесь від Мене, бо Я тихий і серцем покірливий, - і знайдете спокій душам своїм»¹⁹. Коли матері Феодосія набридло дивитися і вислуховувати, як з її сина насміхалися інші люди, вона настійно благала його припинити трудитися разом з рабами. Але на це юнак їй відповів: «Вислушай, мати моя! Ведь Сам Господь Иисус Христос сделался нищим и смирил Себя, дав нам пример, чтобы и мы смиряли себя ради Него. Ведь Он перенес поругания, был оплеван и заушаем, но все терпел для нашего спасения. Следовательно, мы еще больше должны терпеть, стремясь обрести Христа»²⁰. Значить, смиренність розглядається не просто у вигляді окремої чесноти, але як священний обов'язок у співвідношенні з життям Ісуса Христа. Тим самим освячується життєвий шлях праведника як добровільне прийняття на себе священного обов'язку. «Впечатленный такой глубиной смирения Христова, он смирялся и сам, считал себя ниже всех, всем служил и всем подавал свой пример. Он раньше всех принимался за труд и в церковь также являлся прежде всех остальных, а уходил самым последним», - розповідається про Феодосія в Патерику²¹. Будучи ігуменом, преподобний надавав настільки істотного значення смиренню, що визнав за необхідне в передсмертний час нагадати монахам про названий борг не тільки перед старшими, але й перед своїми однолітками, зберігаючи любов до них і покірність²².

Смирення Феодосія не тільки послужило предметом насмішок, а й поваги з боку деяких людей. Наприклад, за цю якість Феодосія полюбив правитель одного міста і подарував йому святковий одяг. Однак, надівши його, подвижник

відчув, що носить якийсь тягар. Тоді він його пожертвував жебракам, а сам одягнувся у звичний для нього потертий одяг. Дізнавшись про це, правитель подарував Феодосію інший, кращий одяг, і просив його в ньому ходити. Але юнак і цей подарунок пожертвував жебракам, унаслідок чого правитель ще більше полюбив праведника, дивуючись його смиренню²³. Коли Феодосій став не тільки ігуменом монастиря, а й відомим подвижником християнського благочестя, він удостоївся від людей шанування «не по багатству наряда и цвету одежды, не по количеству денег, а по чистоте его жизни, по светлой душе, по многим его наставлениям, которые дышали в его устах Святым Духом. А вместо светлой и драгоценной одежды ему служила козлиная, и его власяница была как почетная царская багряница. Ходя в них, он оставался великим и вел богоугодную жизнь»²⁴.

У процитованому агіографічному фрагменті звертає на себе увагу специфічна мова піднесення праведника. По-перше, її складають вислови «чистота життя», «світла душа», які опозиціонують комфорту сильних і багатих світу цього. По-друге, метафора «волосяниця як почесна царська багряниця» вказує на злидні як на прикрасу аскета, на протизагальнозначущим мирським прикрасам. По-третє, останнє речення цитати покликане підкреслити контраст між убогим зовнішнім виглядом і величчю душі в особистості подвижника, який веде богоугодне життя. Нарешті, фраза «повчання, які дихали в його вустах Святим Духом», вказує на авторський прийом сакралізації не тільки особистості Феодосія, але й усього його подвижницького життя.

У «Житті» підкреслюється, що насміхатися людей над заняттям Феодосія, а також невдоволення з боку його матері підбурював злісний ворог, під яким мається на увазі Диявол, однак смиренням юнака він був переможений. Тим самим смиренність виглядає у вигляді зброї, з якою праведник веде «духовну боротьбу» проти натиску з боку мирської суєти і нечистої сили.

Особливе місце в агіографічній літературі посідають здійснювані святими чудеса, які мають вигляд вторгнення нуменозного у звичний життєвий уклад і є специфічними ієрофаніями. У «Житті» Феодосія Печерського наводяться чотири випадки ієрофанії чуда, спрямованість яких відрізняється різноманітністю: перше чудо спрямоване на примноження благ монастирського побуту, друге - на порятунок одного боярина від загрози позбавлення волі, третє - на позбавлення чорноризця від очікуваної на нього несправедливої ганьби, четверте - на зцілення хворого. Лейтмотивом усіх здійснених святим чудес служать вимовлені слова Феодосія в баченні його боярином: «Зачем ты так печалишься? Или думаешь, что я удалился от вас? Если же я телом и отлучился от вас, то духом я постоянно с вами»²⁵.

Так святий прославляється як життєвий помічник і захисник, що дозволяє зробити висновок про аксіологічну роль описаних в агіографічній літературі чудес як засобу сакральної легітимації культу святих у православ'ї. Однак в описі першого чуда розповідається, що учні подвижника прославили Бога за те, що їх учитель і пастир зміг удостоїтися благодаті вчинити чудо²⁶. У цьому випадку автором акцентується увага на диві як на спеціальному божественному дарі святому. Ієрофанія божественного дару легітимізує вироблену святим ієрофанією дива і додає авторитет святому як співучаснику земної повсякденності, яку він сам і покинув.

Отже, «Житіє» Феодосія Печерського чітко демонструє сенс аскетичної трансформації в системі православної культури: деаксіологізацію людини як емпіричного індивіда та його реаксіологізацію як особистості, що підноситься до святості. Самозаперечення праведником своєї мирської автономії є умовою для самоствердження безумовної цінності теономної особистості. У цьому полягає персоналістичний аспект шляху праведника. Ключовими смисловими ланками зазначеного шляху в агіографії Феодосія Печерського представлені мир (як ситуація життєвого розриву), Бог і святість (як ситуація кінцевої життєвої мети), подвиг (як ситуація життєвого прагнення до мети). У конструюванні розглянутого агіографічного тексту центральна роль відводиться священному, модифікованому в ряді ієрофаній, серед яких виокремлюються такі: 1) ієрофанія богообраності праведника, 2) ієрофанія євангельських висловів, 3) ієрофанія захопленості нуменозним, 4) ієрофанія присутності нуменозного в праведнику (наприклад, коли Феодосій говорить вустами Святого Духа), 5) ієрофанія чудес. За допомогою цих ієрофаній агіографічна міфологія здійснює піднесення праведника тим, що відмежовує його особистість від профанного і включає її в простір сакральних цінностей.

Піднесення Феодосія в Київсько-Печерському патерику слід розглядати не тільки в християнсько-антропологічному значенні - як піднесення праведника в напрямку статусу святого. Стосовно більш широкого - культурно-аксіологічного контексту життєвий шлях і власне особистість Феодосія піддалися піднесенню до рівня еталона як механізму соціокультурного регулювання життєвими процесами. У цьому відношенні свяченне, у сукупності різних його модифікацій (ієрофаній), уявляється істотним смислоутворювальним фактором в легітимації цінностей християнської аскетички, яка може розглядатися специфічним способом керування духовними і соціальними процесами .

¹ Федотов Г. Святыне Древней Руси. – СПб.: Статис держава, 2004.

² Топоров В. Н. Трудженічество во Христе (творческое собираніе души и духовное трезвление). Феодосий Печерский / В. Н. Топоров // Топоров В.Н. Святость и

- святыє в русской духовной культуре. – Т. 1. Первый век христианства на Руси. s М.: Гносис – Школа «Языки русской литературы», 1995. s С. 600-870.
- ³ Архієпископ Ігор Ісіченко. Аскетична література Київської Русі / архієпископ Ігор Ісіченко. s Акта, 2005.
- ⁴ Смолич И. К. Русское монашество. 988-1917. Жизнь и учение старчества. Приложение к истории Русской Церкви / Пер. с нем. прот. В. Цыпина, митр. Иоанна (Вендланда). s М.: Церковно-науч. центр «Православная энциклопедия», 1997.
- ⁵ Патерик Киево-Печерский: в 2 т. – Т. 1. Подвижники Киево-Печерской лавры XI - XV вв. и древние святыє, причисленные к ее чудотворцам / Под ред. В. Дятлова. s К.: Типография Киево-Печерской лавры, 2009. s С. 26.
- ⁶ Так само.
- ⁷ Так само.
- ⁸ Так само. - С. 27.
- ⁹ Отто Р. Священное. Об иррациональном в идее божественного и его соотношении с рациональным / Пер. А. М. Руткевича. s СПб.: АНО. Издат. СПбУ, 2008. s С. 6162.
- ¹⁰ Так само. - С. 58.
- ¹¹ Патерик Киево-Печерский... - С. 33.
- ¹² Так само.
- ¹³ Так само.
- ¹⁴ Так само. - С. 127.
- ¹⁵ Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Завіту. s К. : Біблійні товариства, 1995. Мф. 5 : 11-12.
- ¹⁶ Патерик Киево-Печерский... - С. 27.
- ¹⁷ Так само. – С. 28.
- ¹⁸ Топоров В.Н. Вказ. твір, с. 686.
- ¹⁹ Біблія. Мф. 11 : 29.
- ²⁰ Патерик Киево-Печерский... - С. 30.
- ²¹ Так само. - С. 75.
- ²² Так само. - С. 128.
- ²³ Так само. - С. 31.
- ²⁴ Так само. - С. 128.
- ²⁵ Патерик Киево-Печерский... - С. 134.
- ²⁶ Так само.

SUMMARY

Georgiy Pankov

The phenomenon of the sacred in «The Life» of Theodosius Pechersky

The methodology of the phenomenological of religion is presented. The importance of the sacred as a key semantic factor in the hagiography of Theodosius of the caves is discovered. Special emphasis on the understanding of the sacred in the context of the mechanism hagiographic creativity is made.

Keywords: Holy (sacred), secular (profane), medieval creativity, self-restraint, humility